

URDUCA BİYOGRAFİ YAZARLIĞI VE ALTAF HÜSEYİN HALİ¹

Arş. Gör. Dr. Durmuş BULGUR
Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
D.D.E.B. Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
dbulgur@selcuk.edu.tr

Özet

Edebi sermayesini Arapça ve Farsçadan alan Urdu Dili'nin ilk dönem edebi örneklerine baktığımızda bu ürünlerin tür açısından biyografik olduğu görülür. Nitekim Hind Yarımadası'nda da her türlü biyografik eser yeterli sayıda yazılmıştır. Bu çalışmada biyografi yazarlığının Hind Yarımadası'ndaki tarihi gelişimi anlatıldıktan sonra Altaf Hüseyin Hâlî'nin bu alandaki çalışmalarına değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hâlî, biyografi yazarlığı, Ahmet Hân, Gâlib, Sa'dî.

URDU BIOGRAPHY AND ALTAF HUSAYN HALİ

Abstract

When we looked at the patterns of the early period of Urdu literature which took literary materials from Arabic and Persian, we see that these are biographical samples. Therefore a lot of biographical Works had been written in Sub-Continent. The present article is about the historical progress of the biography in the nineteenth century in India. A part from it this study deals with Altaf Husayn Hâlî and his biographical Works on this topic.

Keywords: Hâlî, biography, Ahmad Khan, Ghalib, Sa'dî.

¹ Bu çalışma A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Urdu Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı'nda, 1995 yılında kabul edilen "Şemsu'l-Ulema Hâce Altâf Hüseyin Hâlî'nin Hayatı-Eserleri ve Edebi Kişiliği" konulu yüksek lisans tezinin özetidir.

Meşhur kişilerin hayat hikâyesini yazmak olarak bilinen biyografi çok eski zamanlardan beri süre gelen edebi bir türdür. O zamanlar daha çok kahramanların olağan üstü halleri uygun yerlerde anlatılmak üzere kişilerin ezberinde olurdu. Yahudilerde eskilerin hayat hikâyeleri de yazılmıştır. Daha sonra Yunanlılar da bu konuya önem vermişlerdir. Ortaçağda Müslümanların biyografileri dikkate en değer olanlardı. Fakat bu her iki dönemde de Tezkire yazma metodunda sadece rivayetlere dayanılmış ve ifadede mübalağaya fazla yer verilmiştir. (Hâlf, 1938: 2).

Biyografi yazarlığı tarihi gelişimine bakıldığında kısımları düzenli olmamakla birlikte tarihler, tezkireler ve siret kitaplarında bulunmaktadır. Böyle eserler genellikle din büyüklerinin hayatlarını ve melfuzatlarını kapsardı. Melfuzatlar ve evliyaların tezkirelerine paralel olarak günlükler ve hatıralarda da ilk izler görülmüştür. (Fâhira, 1984: 49).

Biyografi yazarlığı ve tarih arasında bazı benzerlikler vardır. Bunun içindir ki bazı yazarlar kavimlerin tarihini onların büyüklerinin tarihi olarak görürler. Ancak biyografi yazarlığında odak noktayı kişi oluşturur. Ferdin çalışmalarından güzel bir şekilde bahsedilerek onun kişiliğini ortaya koymak için gayret edilir. Bu çalışmada toplumun durumu, bahsi geçen kişinin geçmişi, onun faaliyetinin sebepleri ortaya konur. Tarih yazarlığında ise bu husus yoktur. Onda kavimler odak noktayı oluşturur. Biyografi yazarlığı sadece bu dünyada yaşayan kişilerden bahsettiği için tarih yazarlığında olduğu gibi gerçekler mutlaka göz önünde bulundurulur. (Brelvî, 1971: 425).

Müslümanlar arasında biyografi yazarlığına meyil en çok hadis sebebiyle gelişmiştir. Çünkü hadis ravilerinin hayatlarına ait gerçek bilgileri toplamak hadisin doğruluğunu tayin açısından son derece önemliydi. Bunda herhangi birini yüceltme veya küçültme duygusu yoktu. Amaç kişilerin gerçek hayatını araştırmaktı. Nitekim menfaate dayalı olmayan bu eğilim İslâm Edebiyatının ilk dönemlerindeki bütün ilmi çalışmalarda büyük rol oynadı. İslâmi biyografi yazarlığının bu ilk eğilimleri çeşitli şekillerde ortaya çıktı ve uzun bir süre biyografi yazarları için çalışma metodu oldu. (Abdullah, 1986: 86).

Batılı yazarlar özellikle 17. yüzyıldan bu yana biyografiyi oldukça geliştirdiler. O kadar ki tarih gibi biyografi de felsefe şekline büründü. Zaman ilerledikçe biyografi yazarlığı ile ilgili insan düşüncesinde değişiklikler meydana geldi. Edebiyat ve tarih hakkında her devirdeki görüşler bu sanatın gelişiminde büyük rol oynadı. Nitekim ahlaki değerlerin yüceliği biyografi yazarlığının hedefi olmuş ve tedricen insan kişiliği dikkate değer kabul edilmiştir. (Brelvî, 1971: 425).

Hind yarımadasında her türlü biyografik eser yeterli sayıda yazılmıştır. Otobiyografiler arasında *Tüzük-i Baburi* ve *Tüzük-i Cihangiri* sayılabilir. Toplumsal biyografiler arasında *Mâsır-i Rahîmî*, *Mâsıru'l-Umerâ* ve *Mâsıru'l-Kirâm* sayılabilir. Bir tek kişinin biyografisi açısından *Humayunname*, *Ekbername*, *Mâsır-i Âlemgirî* örnek olarak verilebilir. *Favâidu'l-Fûâd* konuşma şeklinde yazılmış biyografilerin en güzel örneğidir. (Brelvî, 1971: 427).

Eski Urdu nesri tür açısından biyografik özellikler taşımaktaydı ve dini nitelikteydi. Yani bu eserler ya sufilerin yazılarından oluşmaktaydı ya da bizzat onların tezkirelerini ve mefuzatlarını kapsıyordu. Bunun için bazı edebiyat türlerinin aksine Urduçada biyografinin yeni bir sınıf olmadığı söylenebilir. (Brelvi, 1972: 435).

Urduca gelişim döneminde sermayesini Arap ve Fars Edebiyatlarından elde ettiği için biyografi yazarlığında da ilk eserler Arapça-Farsça örneklerle benzerlik gösterir. Batı tesirinin nüfuzundan sonra Urduca biyografi yazarlığının ilk çalışmalarında bir ölçüde tartışmaya özgü bir tarz bulunur. Bunun sebebi 17. ve 18. yüzyıllarda Hindistan'daki Hıristiyan misyoner faaliyetleridir. Bu faaliyetlerin amacı Hz. Peygamber ve İslâm önderlerinin biyografilerini yazarak İslâm'ın gerçekleri ile ilgili yanlış anlayışlar meydana getirmektir. Buna karşı Müslümanlar arasında tarih yazarlığı ve biyografi yazarlığı şeklinde karşı hareket başlatıldı. Batılı yazar ve tarihçilerin faaliyetleri neticesinde Hindistan'daki İslâmi hayat hakkında ortaya çıkan yanlış düşünceyi yok etmek için bu karşı hareketin oluşturulması kaçınılmazdı. Bunun için de biyografi yazarlığından daha faydalı bir araç olamazdı. (Abdullah, 1986: 87-89).

Nitekim o devrin bütün biyografik eserlerinde eğilim aynıdır. Dönemin özelliklerini ve eğilimlerini anlamak için zamanın sosyal ve siyasi durumunu göz önünde bulundurmak gerekir. Zira 1857'de Müslümanlar zihni, ilmi ve ahlaki açıdan çok kötü bir durumda idiler. Bu yüzden devrin dini biyografilerinde tartışma tarzı çoğunluktadır. Bunu en büyük sebebi yukarıda bahsedildiği gibi Hıristiyanların 17. ve 18. yüzyıllardaki misyonerlik faaliyetleri idi. Devrin biyografi yazarlarının eğilimi biyografi yazarlığı değil aksine milli ihya duygusu ve canlılık meydana getirmektir. Biyografi yazarlığı da buna vesile olmuştur. Bundan dolayı Hâli, Şiblî ve diğer biyografi yazarları çoğunlukla kişi üzerinde az, çalışmalar üzerinde fazla durmuşlardır. Fakat bu yapılırken kişilerin hatalarından bahsedildiğinde bunların anlaşılması şeklinde bir yol benimsenmiştir. (Fâhira, 1984: 86).

19. yüzyıl sonunda bu edebi tür o kadar geçerli bir sanat oldu ki her kesimden insan bu alanda deneme yapmaya başladı. Normal kişilerin kabiliyeti dışında olan hacimli eserler biyografinin geçerliliği sebebiyle sıradan şöhret zevkini doğurdu. Bunun sonucu olarak kalitesiz numuneler ortaya çıkmaya başladı. Bu biyografi yazarlarının zihninde açık bir sanat düşüncesi bile yoktu. Ticari açıdan mübalağa başarının anahtarı sayılıyordu. Olayların araştırılması bile gerekli değildi. Kişiliğin mükemmel olarak anlatılması yerine bazen herhangi bir belirgin yöne önem verilir, bazen de diğer biyografilerden olaylar toplanarak yeni bir kitap meydana getirilirdi. Bu devirdeki biyografilerin incelenmesinden de anlaşıldığı üzere henüz biyografilerin üstün eğilimi dini, ıslahçı ve millidir. Hindistan'ın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel keşmekeşinin izleri de bu biyografilerde görülmektedir. (Fâhira, 1984: 107).

ALTAF HÜSEYİN HALİ VE BİYOGRAFİ YAZARLIĞI

a) Hayatı

Birçok kaynaklarda zikredildiği üzere Hali, Şah Cihanabad'ın 88 km. kuzeyinde bulunan Panipat kasabasında h.1253/1837 yılında doğmuştur. Bu kasabada aşağı yukarı yedi yüz yıldır (Gıyasuddin Balaban döneminden beri) Hâlî'nin bağlı bulunduğu Ensar kabilesinin bir kolu da yaşamaktaydı. Gıyasuddin Balaban h. 7/13. yüzyılda Dilli'de hüküm sürerken "Pir-i Herat" lakabı ile bilinen Şeyhu'l-İslâm Hâce Abdullah Ensârî'nin evlatlarından olan Hâce Melik Alî isimli bir büyük Herat'tan Hindistan'a gelmişti. (Saksinah, tsz: 356; Kâdrî, 1966: 609-10).

Gıyasuddin ve oğlu Muhammed eski soylu hanedan, âlim, şair ve diğer ilim ehline oldukça değer verdiklerinden birçok ilim adamı ve asil hanedan mensubu İran ve Türkistan'dan Hindistan'a gelirlerdi. İşte Delhi Sultanı Gıyasuddin ve oğlunun ilim adamlarına gösterdikleri bu yakın ilgi Hâce Melik Alî'yi Hindistan'a gitmeye teşvik etmiştir. (Hân, 1971: 43; Hâlî, tsz: 3).

Nitekim Sultan Gıyasuddin Hâce Melik Alî'ye Pânîpat bölgesinde bir köy, kasaba civarında geçimine yardımcı olması için pek çok arazi ve ikameti için Panipat kasabası içinde yer bağışladı. Bunun yanında kadılık ve başkanlığı mevkiini, pazarlarda fiyat tespiti, Panipat civarında bulunan imamların mezarlarının denetimi ve dini bayramlarda hutbe okunması işini de ona bağlamıştı. Bugüne kadar Ensariler Mahallesi adıyla meşhur olan bir mahalle, işte yukarıda adı geçen o büyüğün torunlarına mensup olup Mevlana Altaf Hüseyin Hâlî Ensari Panipati baba tarafından bu Ensar koluna bağlıdır. Annesi Sâdât-i Şuhdapur adıyla meşhur Sadat ailesinin kızı idi. (Bâkir, 1942: 168; Brelvî, 1972: 106).

Hâce Melik Alî'nin evlatlarından çoğu önce Hint-Türk İmparatorluğu döneminde, daha sonra Avadh Nevvablarının sarayında son derece imtiyaz elde etmişlerdi. Ancak bu insanlar daha çok Müslüman hükümdarlar tarafından kendilerine zaman zaman ihsan edile gelen işte bu mülkler ve para yardımları ile iktifa etmişlerdir. Bilindiği kadarı ile Hâlî'nin ataları Dilli ya da Lakhnov'da açıktan hiç bir hizmette bulunmadılar. İlk önce Hâlî'nin babası Hâce Eyzed Bahş İngiliz Hükümeti'nin memuriyetine girmişti. Hâce Eyzed Bahş sıradan bir memur olduğundan, refah yerine sıkıntılara göğüs germiş, geçimini temin edebilmek için evden ayrılmak zorunda kalmıştı. (Cedîd Şu'arâ-i Urdu, 1969: 15; Hâlî, 1938: 3).

Doğumundan hemen sonra annesinin hafızasını yitirmesi ve dokuz yaşında iken babasının vefat etmesi sonucu Hâlî yoksulluk ve perişanlık ile karşı karşıya kaldı. Bu genç yaşta elinden tutacak ve kendisine önderlik yapacak sadece abisi ve ablası vardı. Abisi Hâce İmdâd Hüseyin her türlü yardımı yapmış olmasına rağmen onun da maddi durumu iyi olmadığından kardeşinin eğitimi için fazla bir şey yapamadı. Onlar ilk olarak Hâlî'yi ilköğrenimi için medreseye yolladılar. (Hüseyin, 1956: 160; Maksûd İyâz-Muhammed Nâsır, 1987: 220).

Hâlî'nin ilme olan isteği hafızlığı tamamladıktan sonra kendiliğinden arttı. Ancak o bu isteğini yerine getirecek kadar düzenli ve sürekli bir eğitim imkânı bulamadı. İngiliz döneminden önceki eğitim sisteminde bir düzen yoktu. Fakat ülkedeki bütün merkezi yerlerde yetenekli hocalar mutlaka bulunurdu. Gerçi Hâlî bu eğitim sisteminde de istediği hedefe ulaşamadı. Hafızlığı tamamlayıp kiraati de öğrendikten sonra Mir Memnun Dehlevî'nin yeğeni ve damadı, İran Edebiyatı ve Tarihinde ve tıp ilminde oldukça maharetli Seyyid Cafer Ali'den Farsçanın ilk bilgilerini içeren birkaç kitap okudu. Onun sohbetinde bulunması sayesinde İran Edebiyatına ve şairliğe içinde bir heves doğdu. Daha sonra Arapçaya yönelen Hâlî Lakhnov'da yetişmiş Mevlevî Hacı İbrahim Hüseyin Ensârî'den sarf ve nahiv okudu. (Kâdrî, 1966: 611; Bâkir, 1942: 169).

Hâlî ilim tahsili için 1854'te Delhi'ye gitmiş ve burada düzenli olmamakla birlikte iki yıla yakın felsefe, mantık, hadis ve tefsir kitapları da okumuştur. Ayrıca Hüseyin Bahş Medresesi'nin vaizi Mevlevî Nevâzîş Alî'den bir kısım sarf ve nahiv kitapları ile mantık ilminin ilk kitaplarını okudu. Edebiyatta elde ettiği yetenek ve bilgi daha ziyade kişisel istek, inceleme ve gayreti sayesinde oldu. Bu sayede sarf, nahiv, mantık, aruz ve benzeri ilimlerde yeterince bilgi elde etti. (Ahtar, 1993: 170; Kureyşî, 1981: 24).

Delhi'de çok meşhur olmasına rağmen Dilli College'e hiç yönelmedi. Burada Gâlib, Azurda, Zevk, Sabhâî ve Şifte'nin şairliği oldukça meşhur idi. Hâlî onların meclisine yöneldi ve Mirza Gâlib'in öğrencileri arasına katıldı. Burada Mirza Gâlib'in teşviki ile şairliğe yönelen Hâlî, ondan bazı Farsça kasidelerini ders olarak okudu. Hâlî kendi yazdığı bir kaç Urduca ve Farsça gazeli düzeltmesi için Gâlib'e gösterdiğinde şöyle der: "Gerçi ben kimseye şiir yazmasını tavsiye etmedim. Fakat sen şiir yazmazsan kendine zulmetmiş olacaksın." (Urdu Dâire-i Ma'ârif-i İslâmiye, 1971: 836; Cedîd Şu'arâ-i Urdu, 1969: 15).

Delhi'de kaldığı süre içerisinde bir de Arapça dergi çıkaran Hâlî, Molla Hüseyin'den Şerh-i Süllem ve Meybezi'yi okumaya başlamıştı ki bütün hısım ve akrabalarının baskısı sebebiyle ister istemez Delhi'yi terk edip Pânîpat'a dönmek zorunda kaldı (1855). (Ludhiyânevî - Barnî, tsz: 4; Hâlî, 1938: 3; Brelvî, 1972: 107; Kâdrî, 1966: 613).

Pânîpat'ta kaldığı iki yıl boyunca çoğu zaman kendi kendine medreselerde okutulmayan kitapları gözden geçiren Hâlî, maddi sıkıntılar sebebiyle evden tekrar ayrılarak (1856) Hisar (Hindistan) şehrinde vali yardımcısının Dâiresinde az bir maaşla memur oldu. (Saksinah, tsz: 356; Hân, 1971: 46; Cedîd Şu'arâ-i Urdu, 1969: 15). Henüz kısa bir süre geçmişti ki 1857 hadisesi vuku buldu. Bu ayaklanma Hisar'a da sıçramıştı. Bu sebeple resmi memurluklar kaldırılınca buradan Panipat'a geri döndü ve beş yıla yakın işsiz bir şekilde geçirdi. Bu süre içerisinde meşhur Panipathî âlimler Mevlevî Abdurrahman, Mevlevî Muhibullah ve Mevlevî Kalender Alî'den düzenli olmamakla birlikte bazen mantık ve felsefe, bazen de hadis ve tefsir okumaya devam etti (Ludhiyânevî - Barnî, tsz: 4; Kâdrî, 1966: 613; Hân, 1971: 46).

Bu âlimlerden herhangi birisi Panipat'ta bulunmadığı zaman kendisi özellikle edebiyat ilmine ait kitapları genellikle şerh ve lügat yardımıyla inceler, ara sıra Arapça nazım ve nesirleri de herhangi bir düzeltme yaptırmadan yazardı. 1863'te Delhi reisi, Cihangirabad taallukadarı (arazi sahibi), Bülend şehirli, Farsçada Hasrefî, Urduçada Şifte mahlasını kullanan ve oldukça yüksek bir şiir zevkine sahip olan Nevvab Mustafa Hân ile tanıştı. Hâlî, onun hakkında şöyle der: "Şifte mübalağayı sevmezdi. Olayları ortaya koymada akıcılık meydana getirmeyi ve gerçekleri, beyan güzelliği ile gönül alıcı yapmayı şairlikte olgunluğun en son derecesi olarak görürdü. O, halkın kullandığı kelimeler ve deyimler ile basit düşüncelerden hoşlanmazdı." (Urdu Dâire-i Ma'ârif-i İslâmiye, 1971: 836; Kâdrî, 1966: 615; Kureyşî, 1981: 25; Cüneydî, 1974: 124).

Şifte, Mirza Gâlib'in öğrencisiydi. 1869 yılına kadar Şifte'nin yanında kalan Hâlî, onun çocuğuna hocalık yapmıştır. Bu yakınlık sonucu Hâlî, Şifte'nin fikirlerinden de etkilenmiştir. Nitekim Hâlî'nin şairliğinde Nevvab Mustafa Hân'ın şiir zevki ve görüşleri etkili olmuştur. Onun sohbetinde bulunmakla birçok faydalar elde ettiğini bizzat kendisi şöyle dile getirir:

حالی سخن میں شیفے سے مستفیض ہوں شاگرد مرزا کا مقلد ہوں میر کا

Hâlî, şiirde Şifte'den faydalandım. Mirzâ'nın öğrencisi, Mîr'in izleyicisiyim.

(Bâkir, 1942: 169; Saksinah, tsz: 357; Hâlî, 1938: 3).

Nevvab Mustafa Hân'ın zevk dolu arkadaşlığı Hâlî'nin şairlik zevkini yeniden canlandırır. İlk zamanlar Urduca ve Farsça şiirlerini Mu'min Hân'a gösteren Hâlî onun ölümünden sonra Mirza Gâlib ile şiir değerlendirmesi yapmaya başlar. Hâlî, Gâlib ile birlikteliğini şöyle anlatır: "Mirza Gâlib'in yanına gidişim ile uzun süredir duraklayan Gâlib'in şiir söyleme isteği tekrar tazelenmişti. Dünyevi sebeplerle iyice eğilemediğim şiire onun meclisinde bulunmama bende de gözle görülür bir istek meydana gelmişti". (Kâdrî, 1966: 615; Brelvî, 1972: 107).

O dönemde pek çok Urduca ve Farsça gazeli Şifte ile yazan Hâlî de gazellerini düzeltmesi için Mirza Gâlib'e göndermeye başladı. Fakat bizzat Hâlî kendisi Gâlib'in tavsiyeleri ve düzeltmelerinden çok fazla fayda görmediğini, aksine Şifte'den çok yararlandığını söyler. (Hüseyn, 1956: 160; Cedîd Şu'arâ-i Urdu, 1969: 16).

Bundan da anlaşılacağı üzere Hâlî'nin mizacı Gâlib ile karşılaştırıldığında Şifte ile daha çok benzerlik göstermektedir. Şifte'nin vefatı (1872) ile bu yakınlık sona erince Hâlî Lahor'a giderek (1872) burada Pencab Government Book Depot'da (Devlet Kitap Deposu) göreve başladı. (Zeydî, tsz: 27; Hân, 1971: 47; Maksûd İyâz-Muhammed Nâsir, 1987: 221; Hâlî, 1938: 4; Cüneydî, 1974: 125).

Burada 4 yıl boyunca Eğitim Bakanlığı için İngilizceden Urduçaya tercüme edilmiş kitapları tashih etti. Hâlî bu memuriyeti esnasında az da olsa İngiliz Edebiyatı ile yakından ilgilenme fırsatı buldu. Bu sebeple onun mizacında batı düşüncelerinin hayli etkisi oldu. Urduçadaki eksiklikleri görerek bunları düzeltmeye

çalışan Hâlî, İngiliz Edebiyatı ile bu münasebet sonucunda farkında olmadan Doğu Edebiyatı'ndan özellikle İran Edebiyatı'ndan uzaklaşmaya başladı. (Kâdrî, 1966: 616; Saksinah, tsz: 357).

Çünkü batı düşüncelerindeki sadelik ve gerçekçilik onu etkilemişti. Lahor'da bulunduğu süre içerisinde modern oluşumlar ve bunların önemini anlayan Hâlî, burada Colonel Halraid'in önderliğinde, Encümen-i Pencab'ın denetiminde temeli Muhammed Hüseyin Azad tarafından atılan muşaaareye (şiir okuma meclisi) katılarak 4 mesnevi yazdı (1874). (Kureyşî, 1981: 25; Hüseyin, 1956: 161).

Hindistan'da türü bakımından tamamen yeni olan bu şiir toplantılarında bir mısra yerine şairlere herhangi bir konu verilir ve o konu üzerinde şairler istedikleri şekilde düşüncelerini şiirle açıklarlardı. Nitekim yavaş yavaş Hâlî de Encümen-i Pencab'ın aktif bir üyesi oldu. Adı geçen muşaaare için *Berkhârut*, *Neşât-i Ummîd*, *Münâzara-i Rahm u İnsâf* ve *Hubb-i Vatan* isimli mesnevileri yazan Hâlî, Lahor'da kadınların eğitimi için hikâye tarzında *Mecâlisu'n-Nisâ* isimli bir de kitap yazdı (1874). Bunun üzerine eğitim sarayında Hindistan Genel Valisi North Brooke tarafından 400 rupi ödül verildi. Çok meşhur olan bu eserlerle Hâlî Lahor'da modern şairliğe başlamış oldu. (*Urdu Dâire-i Ma'ârif-i İslâmiye*, 1971: 836; Kâdrî, 1966: 616; Hân, 1971: 48).

Bir süre sonra bazı sebeplerden dolayı Lahor'daki memurluğu bırakan Hâlî, Anglo Arap Okulu'nda (Anglo Arabic School, Delhi) Arapça hocası oldu (1875). Bundan önce Hâlî Lahor'da 8 ay Chiefs College'de hocalık yapmıştı. 1886'da bir kaç aylığına Lahor Aitchinson College'de memur oldu. Ancak Delhi kendisini oraya çekmekteydi. Böylece Lahor'u terk edip tekrar Delhi'ye döndü. Hükümet tarafından maaş bağlanınca memurluğu bıraktı (1889) ve bütün vaktini ilmi ve edebi çalışmalara ayırdı. Lahor dönüşünden sonraki 25 yıl içinde Hâlî'nin manzum ve mensur takriben bütün büyük çalışmaları tamamlanmıştı. (Kâdrî, 1966: 618; Brelvî, 1972: 108; Cedîd Şu'arâ-i Urdu, 1969: 17; Bâkir, 1942: 170; Kâdrî, 1939: 81).

On dokuzuncu yüzyıl başladığında Hayât-ı Câvid'i yayınlayarak Hâlî görünüşte vazifesini tamamlamıştı. Ancak o yine de hayattan elini eteğini çekmemişti. 1901'de Pânîpat'ta bir okul kurdu. Bir kadınlar okulunun temelini altı yıl önce atmıştı. Şehir için 1905'te bir halk kütüphanesi kurmuş ve bütün bunların idaresini üstlenmişti. Bir yıl önce yani 1904'te eğitim alanında yaptığı hizmetlere ödül olarak Hükümet tarafından kendisine "Şemsu'l-Ulema" unvanı verildi. (Kureyşî, 1981: 37; Cüneydî, 1974: 125).

Bunlar artık sağlığının iyice bozulmaya başladığı döneme rastlamaktaydı. Ancak insanlık olarak milli konferanslara katılmak maksadıyla Aligarh'a ilaveten uzak şehirlere de giderdi. Aralık 1903'te eğitim-öğretim konferansına katılmak için Bombay'a gitti. Nisan 1904'te Encümen-i Himâyet-i İslâm'ın isteği üzerine yıllık konferanslara katılmak için Lahor'a gitti. Haydarabad Hükümeti tarafından Dakan'a çağrıldığında 1905'te 6 aylığına Dakan'a gitti. Muslim Educational

Conference'in 21. yıllık oturumuna başkanlık için 1907'de Karaçi'ye gitti. (Hân, 1971: 48).

Çeşitli hastalıklara yakalandığı ömrünün son yıllarında ülkenin siyasi durumu da değişmekteydi. Artık ülkede batı etkisi şiddetle hissedilir olmuştu. Pek çok kavmin ve karışık kültürlerin beşiği olan Hindistan hızlı bir şekilde İngiliz tesirine girmektedir. Yeni ilimlere ve sanatlara istek artmaktaydı. Bu ilimleri öğrenmek şerefli bir hayat sürmek için kaçınılmaz olmuştu. Öte yandan 19. yüzyılın siyaseti eğitim ve toplumun ıslahı siyaseti iken 20. yüzyılın başlarında Müslümanlar ameli olarak uluslararası İslâmi siyasete de el atmışlardı. 1914 yılının sonlarında hafızasının bir kısmını yitiren Hâlî konuşamaz hale gelmişti. Sonunda 31 Aralık 1914'ü 1 Ocak 1915'e bağlayan sabah saat 2'de, 77 yaşında iken vatanı Pânîpat'ta vefat etti. (Kâdrî, 1966: 631; Hüseyin, 1956: 161; Brelvî, 1972: 108).

b) Kişiliği

Hâlî'nin hayatında iki mümtaz hususiyet vardı. Bunlardan biri sadeliği, diğeri de gönül ehli olması idi. İşte bu hasletler onun şiirlerine de yansımıştır. Onun sözü ile yaşantısı birdi. Alçak gönüllü ve tevazu sahibi olan Hâlî büyük küçük herkese samimi bir şekilde davranır, onunla görüşmeye gelenler memnun olarak ayrılır ve ömürleri boyunca onun güzel ahlakını överlerdi. Başkalarının sıkıntılarını görüp üzülür ve elinden geldiğince onların sıkıntılarını gidermeye çalışırdı. İhtiyaç sahiplerinin ihtiyacını gidermede oldukça cömertti. Az bir geliri olmasına rağmen ihtiyaç sahipleri onun yanından eli boş dönmezlerdi. Taassup içinde değildi. Her ülkeden insana karşı samimi bir şekilde sevgiyle muamele ederdi. *Hayât-ı Sa'dî*, *Yâdigâr-i Gâlib* ve *Mukaddime-i Şi'r u Şâ'irî*'den de anlaşılacağı gibi yüksek bir şiir zevkine sahip olan Hâlî gerçek bir şiir zevki meydana getirmek için çok çalışmıştır. Dünyevi unvanlara asla tevessül etmeyen Hâlî bulunduğu duruma kanaat etmesini bilen biriydi. Bir iki kitabından başkasının telif hakkını kendi adına tescil ettirmeyen Hâlî'nin kitapları yağma malıydı. İsteyen istediği gibi bastırılmıştı. Zeki bir genç gördüğünde çok mutlu olur ve onu cesaretlendirirdi. O kadar kadirşinas idi ki her nerede güzel bir yazı görse onu hemen över ve mektupla yazan kişiyi cesaretlendirirdi. Hâlî'nin sadece şiirlerini okuyanlar belki onun her zaman ağlamaklı ve hüzünlü olduğunu zannederler. Ancak o gerçekte güler yüzlü idi. Özellikle kendi arkadaşları arasında esprili sözler söylerdi. (Dehlevî, 1987: 161-182; Kâdrî, 1966: 621-631).

c) Edebi Kişiliği

Urdu Edebiyatında bir kaç yönden mümtaz bir yere sahip olan Hâlî edebiyata adım attığında Urdu şiiri kelime oyunu haline gelmişti. Kelimeye bağlılık ve edebi sanatların kullanımı o kadar artmıştı ki şairlik lafazanlığa dönüşmüştü. Gazelde evrensellik ve sosyal yarar izleri silinmişti. Hâlî bu eğilimlere karşı hakiki duyguların sade ifadesine önem vermişti. O modern şiirin ilk mimarlarından idi. Gazeli hakikatle eş kılan Hâlî ona ciddi bir üslup kazandırmıştır. Mevlana Hâlî Urduçada doğal şairliğin savunucuları arasında yer alır. O daha gençlik yıllarında

şiiir söylemeye başlamıştı. 1857'den önce geleneksel gazel söyleyen Hâlî daha sonra kendisini milli şairliğe vakfeder. İngilizceye dolaylı vukufiyeti, Ahmet Hân ile arkadaşlığı ve onun fikirlerinin etkisiyle edebiyatta maksadın önemini kavrar ve bunu başkalarına da anlatmaya gayret eder. Nitekim Hâlî pek çok eksikliklerine rağmen *Mukaddime-i Ş'ir u Şâ'irî*'de (1893) ilk defa edebi tenkidi kurallı bir ilim dalı kabul etmiş ve onun esaslarını ortaya koymuştur. Aynı zamanda şiiir ve şairlik üzerine sistemli tartışmalarla birlikte şairlik ve toplumsal ilişkilerin önemini açıklayarak, sonradan gelenlerin yaşam için edebiyat kapsamında yaptıkları tartışmaların temelini atmıştır. Hâlî gazelin şekli ve manasız türdeki geleneksel konular ile işleyiş tarzına da itiraz etmiştir. O kafiye ve redifin ihtiyaçtan fazlasını kabul etmiyordu. Aynı zamanda şiiirde doğuya ait geleneksel ilham görüşünü de reddediyordu. Hâlî'nin nesir alanındaki eserleri de nazım gibi sade ve gerçekçi idi. Onun eserlerindeki zihni değişiklik Ahmet Hân ile tanıştıktan sonra daha da hızlanmıştır. Bu değişiklik onun sonraki bütün eserlerine etki etmiştir. Kendisini Ahmet Hân'ın hareketine adayan Hâlî onun ilmi ve ıslahi faaliyetlerine tamamen katılmıştır. Ahmet Hân'ın bütün arkadaşları arasında mümtaz bir yere sahip olan Hâlî bu özelliğe sahip olmasını şiiir ve nesirde kendi özgünlüğünü ispatlamış olmasına borçludur. (Hân, 1971: 46-47; *Urdu Dâire-i Ma'ârif-i İslâmiye*, 1971: 838-839).

d) Üslubu

Hâlî'nin üslubu hakkında genellikle Ahmet Hân'ı taklit ettiği görüşü hâkimdir. Ancak bu görüş tamamen doğru kabul edilemez. Hâlî'nin üslubu bazı yerlerde Ahmet Hân'ın üslubu ile benzerlik gösterse de onun üslubundaki bazı özellikler Ahmet Hân'da bulunmaz. Bunun için ona üslupta Ahmet Hân'ın taklitçisi demek doğru değildir. Diğer arkadaşlarıyla karşılaştırıldığında onun üslubu Ahmet Hân'ın üslubuna mutlaka yakınlık gösterir ama her ikisi arasında büyük fark vardır. Ahmet Hân'ın üslubunda bulunan sadelik, akılcılık, sözü açık ve çekinmeden söyleme gibi özellikler Hâlî'nin üslubunda da bulunmaktadır. Bu üç hususta Hâlî diğer bütün arkadaşlarıyla karşılaştırıldığında Ahmet Hân'a daha yakındır. Ancak her ikisinin üslubu arasındaki fark benzerlikle karşılaştırıldığında daha belirgindir. Ahmet Hân'ın ifadesindeki sadelik yalın ve serttir. Ancak Hâlî'nin ifadesi sade olmasına rağmen akıcı ve yumuşaktır. Ahmet Hân'ın yazılarında akılcılık fazla belirgin olmasına rağmen, belirsizlik Hâlî ile karşılaştırıldığında daha azdır. Hâlî de Ahmet Hân gibi delil getirmeden yararlanmışır. Ancak onun görüşünü kanıtlaması şairane olması sebebiyle yer yer yanıltıcı olmaktadır. Bunun yanında Hâlî kelimelerin seçimi hususunda Ahmet Hân'dan daha dikkatlidir. Kelimelerin güzelliğine dikkat etmesinden dolayı Hâlî'ye Ahmet Hân'ın taklitçisi demek doğru değildir. Onun eşine rastlanmayan kendine has bir üslubu vardır.

Hâlî, nesri eserlerindeki şiddetli duyguların anlatım aracı yapmak istemiyordu. Bunun için onun eserlerinin duygu ve heyecandan yoksun olduğu şeklinde yanlış bir düşünce ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Hâlî'nin yazılarında Şibli'deki duygu ve heyecanın bulunmadığı doğrudur. Yine de Hâlî'nin yazıları bunlardan

tamamen yoksun değildir. Hâlî'nin sade ifadeden saparak olağanüstü bir ifade şeklini benimsediği görülür. Onun yazılarında temel bilgilere paralel olarak renklilik meydana getirme gayreti de vardır. O benzerlikleri yakalayarak kendi ifadelerini daha etkili ve ilgi çekici yapmaya gayret eder. Hâlî'nin yazılarında asıl ifadede kesinlik ve açıklık mevcuttur. Ancak hafif bir sis tabakası mutlaka bulunur.

Önce de ifade edildiği gibi Hâlî'nin yazılarının büyük özelliği sadeliktir. Bu Ahmet Hân'a çok yakın olduğu bir vasıftır. Her ne kadar Ahmet Hân'ın sadeliği ile onunki arasında büyük fark varsa da bu sadelikten kasıt Hâlî'ye göre düşüncede ve ifadede sadeliktir. Hâlî'ye göre düşünce ne kadar yüce ve ince olursa olsun, eğri büğrü olmaması ve kelimelerin günlük konuşma diline yakın olması gerekir (*Mukaddime-i Şi'r u Şâ'irî*). Sadelikten kasıt kelimelerin sadeliğinin yanında düşüncelerdeki sadeliktir. Herkesin gittiği yoldan gitmek, gösterişe kaçmamak, düşünceyi anlaşılır hale getirmek. İşte bunun adı sadeliktir (*Mukaddime-i Şi'r u Şâ'irî*). (Kâdrî, 1966: 639; Bâkir, 1942: 173-174; Cedîd Şu'arâ-i Urdu, 1969: 17; Hüseyin, 1971: 349; Abdullah, 1986: 110-124).

e) Biyografi Yazarlığı

Hâlî'nin eserlerinden önce Ahmet Hân dini ve reformist makaleler, Azad tezkire ve tarih, Nezir Ahmed roman yazmıştı. Ancak o zamana kadar kimse biyografi yazmamıştı. Hâlî bu nedenle ilk biyografi yazarı olmakla kalmayıp aynı zamanda ilk tenkitçi yazardır. Onun biyografi yazarlığı Urdu Edebiyatında temel taş niteliğine sahiptir. Şeyh Çand'a göre: "*Hayât-ı Sa'dî*'yi yazarak Hâlî Urdu dilinde biyografi yazarlığının temelini atmıştır." (Çand, 1953: 28). Bununla birlikte Urduca gibi genç bir dilin edebiyatında, Ahmet Hân zamanında, biyografilerin her açıdan hatasız ve mükemmel olmasını beklemek yersizdir. Bizzat bin yıllık İran Edebiyatında bile sanatsal açıdan mükemmel sayılabilecek biyografiler mevcut değildir. Ayrıca Ahmet Hân'ın devri sanatsal şuurun henüz olgunlaşmadığı bir devirdi. Ahmet Hân'ın 1847'de yazmış olduğu "*Âsârü's-Senâid*" devrin en değerli biyografik eseridir. *Hayât-ı Sa'dî*'den (1886) önceki biyografiler hatıra şeklinde veya tarihi idi. Hâlî *Hayât-ı Sa'dî*'yi yazarak biyografileri bu dar kalıptan kurtarmaya çalışmıştır. Ahmet Hân'ın etkisiyle Hâlî de toplumun ıslahı ve ahlaki değerlerin korunmasını temel maksat olarak benimsemiştir. Bu husus onun üç biyografisinde de ortaktır. Hâlî'nin biyografi yazarlığında Ahmet Hân'ın etkisi doğrudan değil dolaylıdır. Yani Hâlî onun hazırladığı örnekleri taklit etmemiştir. Fakat kendisinin ortaya koyduğu örneklerdeki ruh Ahmet Hân'ın bütün çalışmalarında bulunmaktadır. Ayrıca Hâlî'nin yazdığı biyografilerde Ahmet Hân'ın meydana getirmiş olduğu ilmi ruh şüphesiz görünmektedir. (Abdullah, 1986: 85-93; Brelvî, 1972: 435).

Biyografi yazarı olarak Hâlî'nin görüşlerine gelince kendisi ilk biyografik eserinin önsözünde şöyle demektedir:

"Biyografi üstün gayretleri ile dünyada iyilikleri yayan ve gelecek nesiller için güzel çalışmalar bırakarak giden kişilerin hatırasıdır. Özellikle ilmi gelişmeden

sonra geri kalmış milletler için biyografi onları gaflet uykusundan uyandıran bir tembihtir. Biyografi, ahlak ilmine oranla daha faydalıdır. Çünkü ahlak ilmi ile iyilik ve kötülüğün mahiyeti anlaşıldığı halde biyografi iyiliğin yapılması ve kötülükten korunma duygusunu ortaya çıkarır.” (*Hayât-ı Sa’dî*).” Şu husus açıkça ortaya çıkmaktadır ki Mevlana Hâlî milli çıkarları göz önünde tutarak hayatları insanı harekete davet eden kişilerin biyografilerini yazmak istemiştir. (Brelvî, 1972: 437).

Aşağıda Hâlî’nin kendi hayat hikâyesinde bahsettiği biyografik eserlerine değinilecektir.

1) **Sevânih-i ‘Umrî Hekîm Nâsır Hüsrev**: H. 1299/1882’de yazılmıştır. Günümüzde nadir olarak bulunmaktadır. (Kâdrî, 1966: 639).

2) **Hayât-ı Sa’dî**: Hâlî, *Hayât-ı Sa’dî*’yi² üç bölüme ayırmıştır:

- a) Şeyh Sa’dî’nin hayatı
- b) İlmi ve edebi çalışmalarının değerlendirilmesi
- c) Sonuç

Her üç bölümde de kısaltma ve yüzeysellik vardır. Kitabın önsözünde Hâlî, Yunanlılar, Araplar ve Yahudilerdeki biyografik düşünceyi anlattıktan sonra ortaçağda Müslümanlar arasında biyografi yazma metodunun nasıl olduğunu açıklar. Biyografide Hâlî’nin dengeli ve ciddi fikirleri görülmektedir. Fakat bazı yerlerde onun kendi kahramanının kişiliğinden etkilendiği de hissedilmektedir. Bu nedenle bazı hataları göz ardı etmiştir. Mesela Sa’dî’nin şiirinde sevgilinin erkek olması ve Sa’dî’nin dininin ne olduğu gibi bahisler ki: “Biz onu herhangi bir dine bağlayarak, her iki grup arasında kabul görmüş birini, bir grubun kabul diğerinin reddettiği bir kişi yapmak istemeyiz.” diyerek meseleyi karanlıkta bırakmıştır. Bazıları bu eserde Hâlî’nin üslubunun çok soğuk olduğunu söylerler. Ancak kitap okunduğunda bir bütün olarak Sa’dî’nin çocukluğu, eğitim-öğretimi, gençliği, seyahatleri, bilgeliği ve yumuşak kalpliliği gibi vasıflar okuyucunun gözleri önüne serilir. İşte bu vasıfları sebebiyle kitap hakkında Şiblî Nu’mânî gibi bir tenkitçi de şöyle demiştir: “Bu eser Şeyh Sa’dî’nin son derece ilginç ve tahkike dayalı bir biyografisidir. (İfâdî, 1976: 13-16)”

Kaynak azlığı ve bilgilerin eksikliği göz önünde bulundurulursa Hâlî’nin ne kadar zor bir iş gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Delhi, Matbaa Ensari tarafından 1886’da yayınlanan kitabın telif yılı belirtilmemiştir. (Abdullah, 1986: 99-107; Brelvî, 1972: 121-123, 438-439; Fâhira, 1984: 57-60; Urdu Dâire-i Ma’ârif-i İslâmiye, 1971: 836-837; Kâdrî, 1966: 617, 633).

² *Hayât-ı Sa’dî*’nin yayınlandığı yıl hakkında ihtilaf vardır. Hâmid Hasan Kâdrî eserinde kitabın yayın yılını h. 1301/1883 olarak vermiştir (Kâdrî, 1966: 633), Seyyid ‘Abid Hüseyin, *Risâle-i Câmi’a*’da (Dehli, Ekim 1935) 1881 ve Gülâm Mustafa Hân, *Hâlî ke Zihni İrtikâ* isimli eserinde 1886 olarak vermiştir. İşte bu sonuncu akla en yakın olanıdır. Çünkü Şibli 10 Mart 1886 tarihli mektubunda *Hayât-ı Sa’dî*’den bahsederek: “Hâlî, Şeyh Sa’dî’nin mutaasibane bir biyografisini yazmış.” der.

3) **Yâdigâr-i Gâlib**: Hâlî, bu kitabı Gâlib gibi eşsiz bir şahsiyetin hatırasının yaşaması maksadıyla h. 1316/1897'de yazmıştır. Hâlî'nin üç biyografik eseri arasında *Yadigâr-i Gâlib* en ilginç ve ölçülü olanıdır. Gâlib'in öğrencisi ve çağdaşı olması hasebiyle Hâlî'nin bu eseri onun diğer eserlerinden daha fazla öneme sahiptir. Gâlib'in hayatı ve eserleri üzerine ilk ve geniş kapsamlı bir kitaptır. Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümü Gâlib'in hayatı, ahlak ve adetleri, latifeleri ve atasözlerine ayrılmıştır. İkinci bölümde manzum ve mensur eserleri değerlendirilmiştir. *Hayât-ı Sa'dî* gibi ilk bölüm kısa, ikinci bölüm ayrıntılı yazılmıştır. *Yâdigâr-i Gâlib* bazı eksikliklerine rağmen güzel bir biyografidir. Çünkü burada bütün kaynaklar ispatlı ve bizzat müşahedeye dayanmaktadır. Hâlî, Gâlib'in kişiliği üzerine incelemeyi sınırlı tutmasına rağmen şair ve mizahçı Gâlib'in canlı tasvirini ortaya koymuştur. Eser 1897'de Kanpur'da (Hindistan) yayınlanmıştır. (Abdullah, 1986: 108-110; Brelvî, 1972: 440-441, 123-125; Fâhira, 1984: 60-63; *Urdu Dâire-i Ma'ârif-i İslâmiye*, 1971: 837; Kâdrî, 1966: 658, 659; Hüseyin, 1971: 348).

4) **Sevânih-i 'Umrî Mevlana Abdurrahman (Tezkire-i Rahmaniye)**: Bu zat Hâlî'nin hocası idi. Eserde Hâlî hocası Kari Abdurrahman'ın hayatını yazmıştır. Bu eser Revalpindi'de çıkarılmakta olan "Çodhvin Sadî" isimli dergide, 1896 yılında yayınlanmıştır. (Kâdrî, 1966: 633; Brelvî, 1972: 121).

5) **Hayât-ı Câvid**: Hâlî'nin son biyografik eseri *Hayât-ı Câvid*'dir. H.1318/1901'de Kanpur'da (Hindistan) yayınlanan bu eseri sanat tenkitçileri mükemmel ve tafsilatlı bir biyografi olarak kabul ederler. Bu kitap sadece Ahmet Hân'ın hayatı değil aynı zamanda 19. yüzyılın kültürel, edebi ve siyasi durumunun da tarihidir. Hâlî'nin diğer çalışmalarında olduğu gibi bunda da Ahmet Hân'ın çalışmalarına önem verilmiştir. Kitap iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde Ahmet Hân'ın hayatındaki bütün olaylar kronolojik olarak ortaya konmuş, ikinci bölümde çalışmaları üzerinde değerlendirme yapılmıştır. Kitabın önsözünde Hâlî şöyle demektedir: "Hindistan'da kahramanın bir kusuru veya hatasının öğrenilmesi onun tüm iyilik ve faziletlerini yok etmektedir. Bu sebeple henüz bir kişinin eleştirel yolla biyografisinin yazılması, onun iyiliklerinin yanında hatalarının da gösterilmesi vakti gelmemiştir." (Kâdrî, 1966: 664-665).

Hâlî, Ahmet Hân'ın yanlışlarını görmekteydi. Fakat onun dini içtihatlarını teşhir etmek yerine okuyucuya kötü gelmeyecek şekilde tevil etmiştir. Bununla birlikte Hâlî, Ahmet Hân'ın çalışmalarını ve kişiliğini övmekle kalmayıp aynı zamanda onu Müslümanların tek önderi olarak görmekteydi. Ahmet Hân'ın İngilizleri memnun etmede sınırı aşması gibi bazı olaylara çok az yer vermesi ve bazı diğer sebeplerden dolayı Şiblî bu esere "delilli meddahlık" adını vermiştir. Eserde bazı sanatsal eksiklikler meydana gelmiştir. Mesela, bazı önemsiz olaylar önemli ve bazı önemli olaylar da önemsiz gibi gösterilmiştir. Örneğin, Ahmet Hân üzerine yazılan pek çok muhalefet kitabı göz ardı edilmiştir. Bunun yanında tekrarlara fazla yer verilmiştir. Ayrıca İngilizce kelimelerin çokluğu da hoş gitmemektedir.

Hayât-ı Câvid'in üslubunda *Yâdigâr-ı Gâlib*'deki açıklık yoktur. Üslup her iki bölümde farklı şekiller almaktadır. İkinci bölümde ifade tarzı açıklayıcı olmasına rağmen bazı yerlerde telkin de edilmiştir. Birinci bölümde cümleler sade ve kısadır. Ayrıca yazarın Ahmet Hân'a duyduğu muhabbet sebebiyle duygusallık ağır basmaktadır. (Abdullah, 1986: 95-99; Brelvî, 1972: 439-440, 126-130; Fâhira, 1984: 63-67; *Urdu Dâire-i Ma'ârif-i İslâmiye*, 1971: 837; Kâdrî, 1966: 633, 667-671; Hüseyin, 1971: 348; Dehlevî, 1987: 177).

KAYNAKÇA

- ABDULLAH, Seyyid, (1986), *Sir Seyyid Ahmed Hân or Un ke Nâmver Rufakâ ki Urdu Nesir ka Fennî or Fikrî Câ'ize*, İslâmâbâd/Pâkistan
- AHTAR, Selîm, (1993), *Urdu Edeb ki Muhtasarterîn Târîh*, Lâhor
- BÂKİR, Ağa Muhammed, (1942), *Târîh-i Nazm u Nesr-i Urdu*, Lâhor
- BRELVÎ, İbâdet, (1971), *Târîh-i Edebiyât-ı Muselmânân-ı Pâkistan u Hind*, C.8, 1. bs., Lâhor, Pencab University,
- BRELVÎ, İbâdet, (1972), *Târîh-i Edebiyât-ı Muselmânân-ı Pâkistan u Hind*, C.9, 1. bs., Lâhor, Pencab University,
- Cedîd Şu'arâ-i Urdu, (1969), I. Böl., Mutekaddemin, Lâhor
- CÜNEYDÎ, Azîmulhak, (1974), *Urdu Edeb ki Târîh*, Aligarh
- ÇAND, Şeyh, (1953), *Nesr-i Hâlî*, Risâle-i Urdu, Ocak, 1953
- DEHLEVÎ, Mevlevî Abdulhak, (1987), *Çend Hem Asr*, Karaçi
- FÂHİRA, Mümtâz, (1984), *Urdu min Fenn-i Sevânihigârî ka İrtikâ*, II. Böl., Delhî
- HÂLÎ, Altaf Hüseyin, (1938), *Hayât-ı Sa'dî*, Lâhor
- HÂLÎ, Şemsu'l-Ulemâ Hâce Altaf Hüseyin Pânîpatî, (tsz.) *Medd u Cezr-i İslâm, el-maruf be Museddes-i Hâlî*, Multân
- HÂN, H. Ehmâd, (1971), *Armağân-i Hâlî*, Lâhor
- HÜSEYİN, 'İcâz, (1956), *Muhtasar Târîh-i Edeb-i Urdu*, Karaçi
- HÜSEYİN, 'İcâz, (1971), *Târîh-i Urdu Edeb*, Karaçi
- İFÂDÎ, Mehdî Hasan, (1976), *İfâdât-i Mehdî*, "Hâlî or Şiblî ki Mu'âsırâna Çeşmek" Haydarabad
- KÂDRÎ, H. Hasan, (1966), *Destân-ı Târîh-i Urdu*, Lâhor
- KÂDRÎ, H. Hasan, (1939), *Târîh u Tenkid*, Edebiyat-ı Urdu ke Müteallik, Agra
- KUREYŞÎ, Vahîd, (1981), *Mukaddime-i Şi'r u Şâ'irî*, Aligarh

LUDHİYÂNEVÎ, Asgar Hüseyin Hân Nezîr - Barnî, Hân Arif, (tsz.), *Şerh-i Dîvân-i Hâlî*, Lâhor

MAKSÛD İyâz-Muhammed Nâsır, (1987), *Şahsiyyat ka İnsaiklopedya*, Lâhor

SAKSİNAH, Râm Bâbu, (tsz.), *Târîh-i Edeb-i Urdu*, (çev. Mirzâ Muhammed Askerî), Karaçî

Urdu Dâire-i Ma'ârif-i İslâmiye, (1971), Dânişgeh-i Pencâb, C.7, 1. bs., Lâhor

ZEYDÎ, Seyyid Zevvâr Hüseyin, (tsz.) *Urdu Şâ'iron ka Album*, Lâhor